

יוסף טובי / שלום בן יוסף שבזי – האיש ויצירתו

(מתוך ההקדמה לספר "שלום שבזי – שירים / האסופה המדעית הראשונה")

אף ששבזי לא היה המשורר הראשון במשוררי האסכולה התימנית של השירה העברית והיהודית (קדם לו בעניין זה קרובו ובן דורו הקשיש ממנו, יוסף בן ישראל), הרי הוא שתרומתו להתגבשותה ולעיצובה הסופי של אסכולה זו הייתה חשובה יותר מזו של כל משורר יהודי אחר בתימן. הוא היה גדול משוררי תימן ואחר מגדולי היוצרים בספרות העברית והיהודית לדורותיהם.

תולדות חייו

מעט מאוד ידוע על משפחת שבזי. המשפחה התגוררה באזור תַּעֲזוּ שבדרום תימן. נראה שזקנו אבי אביו, אביגד בן חלפון, היה משורר אף הוא, אך שבזי אינו מזכירו בכתביו. אביו, יוסף בן אביגד, משורר אף הוא, היה מראשי קהילתו, עסק בקבלה והיה מורה (כינויו בפי בנו שלום – אלמעלם). שבזי נקרא על שם העיר שבז שבה חי מרבית שנותיו.

המשורר נולד בשנת שעי"ט (1619) בכפר נג'ד אלוליד הסמוך לעיר תַּעֲזוּ, כפי שמציין הוא עצמו בפירושו על התורה 'חמדת ימים' (פרשת בלק) ובכמה מן הקולופונים לספרים שהעתיק בעצם כתב ידו. באותה תקופה שלטו התורכים בתימן. בראשית המאה הי"ז היה יחסם לקהילה היהודית עוין והם אף גזרו שמד על קהילות בדרום הארץ. שנה לאחר הולדת שבזי, בשנת ש"פ (1620), נאסר אביו יוסף בן אביגד עם אחרים מראשי קהילתו, על שלא הסכימו להמיר את דתם. לאחר שנים עשר חודש של עבודת פרך בבית האסורים ולאחר ששילמו ממון רב שוחררו מן הכלא, אך הם לא הורשו לחזור לעירם ונאלצו לנדוד ממקום לכמה כמה שנים. שנים קשות אלה, שנות ילדותו של שבזי, עיצבו את רוחו של משורר הגלות והגאולה לעתיד.

בשנת 1626 קמו בני אלקאסם, מן הכת הזידית, על הנציב התורכי חידר פאשה והנחילו לו תבוסה ניצחת. בשנת 1635 נאלץ חידר פאשה לעזוב את תימן, עם כל צבאו. בכל אותה תקופת עשר שנים למד שבזי תורה מפי אביו ומפי בן משפחתו ישראל בן יוסף, בנו של המשורר הגדול יוסף בן ישראל. מבחינת יצירותיו עולה כי למד את כל ענפי הספרות היהודית – הלכה, כולל תלמוד בבלי וירושלמי, אגדה ומדרשים, שירה ופילוסופיה. כרבים מבני דורו ומקומו נטה ליבו לשירה ולתורת הסוד, על פי ספר הזוהר ועל פי חיבוריהם של חכמי ספרד בתורת הנסתר כגון פירוש התורה לרבנו בחיי וספר שערי אורה ליוסף גייקאטילה. שבזי שלח ידו גם בקבלה המעשית ובחכמות הרזים וגילוי העתיד, כולל באסטרולוגיה. בגיל צעיר החל לכתוב שירים, הוא הושפע תחילה בעיקר מאביו ומן המשורר יוסף בן ישראל. בתקופה זו קנה לו ידיעה מפליאה בשלוש הלשונות ששימשו את חכמת ישראל לתחומיה השונים: עברית, ארמית וערבית. שימושיו הלשוניים הערביים מלמדים כי הכיר היטב את הספרות המוסלמית, ובעיקר את הקוראן ואת השירה הערבית הקדומה והקלסית.

חייו החומריים היו קשים. המשורר שלח ידו באריגה והתפרנס מיגיע כפיו. יש שהוא מתלונן בשיריו על קשי מצבו. המשורר הצעיר ידע מחסור ונדודים בחיפוש פרנסה. גם בשנות חייו

המאוחרות הוא חוזר ומעלה ביצירתו את קשיי הפרנסה, הן בהקשר הפרטי והן בהקשר הלאומי הכללי.

אולם אם חיי החומר של שבזי התאפיינו במחסור, חייו הרוחניים היו עשירים ביותר. אט אט החל רוכש לו מעמד של עושה נפלאות ונעשה דמות נערצת על בני קהילתו ועל גולת תימן כולה. לימים נעשה שבזי אחד הגיבורים הפופולריים ביותר של סיפורי העם היהודיים בתימן, המציגים אותו כגיבור היהודי הלאומי שנלחם לבטל את הגזרות המוסלמיות ואת השפעתו המזיקה של המכשף המוסלמי המיתולוגי אבן עלואן, שחי כמה מאות שנים לפניו (מת 1267). לאמיתו של דבר, שבזי הוא הדמות ההיסטורית היחידה בקרב יהודי תימן שלו ייחסה הספרות העממית בתימן מספר גדול כל כך של מעשי נפלאות (נוי תשכ"ז).

משיריו עולה כי היו לו קשרי מכתבים עם חכמי צנעא, ובייחוד עם הגדול שבהם באותו דור, ר' סעדיה בן דוד דָרִין שהיה קשיש ממנו. שירים הרבה החליפו ביניהם, בעיקר שירי שאלות שהפנה לר' סעדיה דרין בענייני הגות ומוסר, שכן סמכותו של החכם מצנעא בעיני בן דורו הצעיר הייתה בלתי מעורערת, כסמכותם של חכמי צנעא בכלל. הוא מרבה לשבח בשיריו את בני צנעא (בשמה העברי – אַזְל, על פי שמה התימני הקדום 'יזאל') על גדולתם בתורה ומביע את געגועיו המרובים לבקר בעיר זו של חכמים. עם זאת, היו לו קשרים גם עם חכמים בני קהילות אחרות בתימן, כִּדְאֵע, דִּמְאָר ואף חצרמות.

ידועים שני בנים ובת לשבזי: שמעון, יהודה ומרים. שני האחרונים אינם ידועים אלא מחתימותיו על כמה משיריו. יהודה נפטר עוד בחיי אביו ומאגדות העם עולה כי לא היה תלמיד חכמים. שמעון היה יורשו הרוחני של אביו – חכם בתורה ואף חבר בבית הדין בעיר מגוריו מִסְלָה. כאביו היה שמעון משורר – בעברית ובערבית. מחיבוריו הגיע לידינו ספר המרגלית, קובץ תפילות, ובקשות על דרך הקבלה. האגדה מספרת על עוד בת בשם שְמֵעָה שמתה בצעירותה, עת ניסה המושל המוסלמי לשאתה לאישה. כאביה, נעשתה שמעה דמות קדושה. יהודים ומוסלמים היו עולים לקברה בִּפְעֵדָאן שבמחוז עֲדִין (שְרַעַב) לבקש לעצמם מרפא.

במשך מאות שנים שימש קברו של שבזי מוקד לאלפי עולי רגל מרחבי תימן, יהודים כמוסלמים, גברים כנשים, שבאו לחפש מזור למצוקותיהם – מחלות הגוף, עקרות, עוני וכיוצא באלה. במאה העשרים, חזרו כמה מבני הקהילה שעלו ארצה לתימן כדי לעלות על קברו. לאחר הקמתה של מדינת ישראל שונים נעשו מספר ניסיונות שלא עלו יפה להעלות את עצמותיו ארצה. מאז המהפכה הרפובליקנית בתימן (1962) גילה השלטון החדש יחס של אדישות כלפי הקבר ואף הוקם עליו ועל סביבתו בית ספר, כך שנמנעה לחלוטין גישה כלשהי אליו.

יצירתו הספרותית

מלבד יצירתו השירית רחבת ההיקף, ידועים לשבזי עוד כמה חיבורים: (א) חמדת ימים – פירוש על התורה על פי סדר הפרשיות, בדרך המדרש והקבלה. החיבור היה נפוץ מאוד בתימן ונשמרו ממנו העתקות רבות בכתב יד, כולל בכתב ידו שלו. היו חוקרים שדימו לקבוע כי בעל חיבור זה הוא שלום שבזי בן יוסף בן אביגד בן חלפון וכי הוא אינו שלום שבזי המשורר בן המשורר יוסף בן ישראל. אך עיון בשירתו הראה כי אין אלה שני אישים שונים אלא איש אחד, וכי יוסף בן ישראל אינו אביו של שבזי (טובי תשל"ב). המחבר סיים את כתיבת ספרו במהדורא קמא (מהדורה ראשונה) בשנת ת"ו (1646) והוא בן כ"ז שנים. הוא מרבה להביא בו מדברי המקובלים הראשונים

ומתורת אביו וחכמי דורו שבמקום מגוריו. בתקופה יותר מאוחרת הכין מהדורא בתרא (מהדורה שניה) מן הספר, כולל תוספות טעמים רבות. המהדורה הנדפסת היא המהדורה בתרא (לראשונה, ירושלים תרמ"ג/ה); (ב) כתאב אלרמל (ספר החול) – ספר גורלות בשיטת זריקת גרגרי חול הידועה בכל מרחב התרבות המוסלמית. ספר היה בעל מגמה שימושית-מעשית, כפי שכותב המחבר בסופו, נכתב במקורו בערבית ומצוי בכתבי יד רבים. נראה שהמחבר כללו במהדורא בתרא של חמדת ימים, בפרשת שופטים. תרגומו העברי נדפס לראשונה בספר ילקוט משה למשה בן ישראל בנימין (מונקאטש תרנ"ד); (ג) כתאב אלזיג – ספר תכונה העוסק בחישובי מערכות הכוכבים והגלגלים והשפעתם על בני אדם. שבזי עסק הרבה בנושא זה גם בשיריו. הספר לא נדפס וידוע מכתב יד אחד בלבד; (ד) פירוש קצר על ההפטרות הכלול בשולי ספר הפטרות שהעתיק המחבר עצמו (פנחס הלוי תשס"א); (ה) ספר המרגלית – חיבור רפואי הידוע מכתב יד אחד בלבד (טובי תשמ"ט).

שירתו

אבל ללא ספק ייחודו של שבזי הוא בשירתו. המשורר מיוחד בבחינות שונות של מפעלו הפואטי: (א) הקף היצירה; (ב) גיוון הסוגות השיריות המיועדות לכלל החיים היהודים במחזור השנה ובמחזור החיים – שבת ומועדים, חתונה וברית מילה, הללות, פיוטים, מספדות, קינות, שירי מענה, שירי חידה, סליחות ומרנות לבית הכנסת, שירים למסיבות החברתיות בבתים הפרטיים ואף שירים משעשעים במתכונת שירי החמייני של המוסלמים בתימן; (ג) שליטתו בשלוש הלשונות בשירה היהודית בתימן – עברית, ערבית וארמית; (ד) המקוריות הלשונית והכישרון ליצור מלים חדשות המעמידים אותו במקום של כבוד בין משוררי ישראל לדורותיהם; (ה) השכלתו במקורות היהודיים והערביים, כולל השירה הערבית, שכן כתב שירי חול רבים במתכונת שירה זו בתימן; (ו) פיתוח מבנה שירי האזור (מְוַשַׁח) במידה שמעולם לא נודעה לפניו; (ז) ביטוי לסבל של הקיום היהודי תחת שלטון האסלאם בימיו באופן ששיריו מהווים תיעוד בעל ערך רב לתולדות יהודי תימן בימיו.

כאמור נולד שבזי וחי במשפחה שהשירה הייתה חלק מחייה. כבר בימי נעוריו החל למשוך בעט המשוררים. בשונה מן המקובל בשירת תימן, עיקר עניינו בשירתו היה בצעירותו בחוויות הפרט שלו. מצבו הכלכלי הדחוק, הצורך לנדוד על פתחי נדיבים, הרדיפה אחר החכמה – כל אלו עולים מתוך שירתו בתקופת חייו הראשונה. השירה הייתה לו הכלי הרוחני העיקרי ליצוק בו את הגיגי רוחו ואת סערת נפשו. משבגר והגיע לגיל העמידה, ומשהחל לעמוד על גורל כנסת ישראל שבתימן הנרדפת על ידי קנאי האסלאם החשוכים מבית מדרשם של הזידים והשאפעים, החל לשנות טעמו וסגנון שירתו. נראה שלא היה זה משבר פתאומי אלא תהליך שנמשך פרק זמן מסוים. בסופו שלדבר, הוקדשה שירתו כולה לעם ישראל. שבזי הפרט נעלם בה לחלוטין, ואין הוא נוכח בה אלא בחתימת שמו בראשי השירים, בסופם או בראשי הבתים שבהם.

משהחל שבזי לשאת בעול הציבור, נטש עצמו וטשטש דמותו האישית, מזדהה לחלוטין עם ישראל שבתימן, בשמחתו ובכאבו, בחיי החולין שלו ובימי החג והמועד, בקרב בני ישמעאל ובצל בית המדרש ובית הכנסת. ראש לכל מאוויי המשורר הייתה הגאולה, תמיד צפה בעיני רוחו את הגואל המשיח המשיב את בני עמו אל ציון וירושלים, ובחלומו בהקיץ חזה את הכהן הגדול בעבודתו במקדש ואת המוני ישראל ושבטיו עולים לרגל וחוגגים את המועדים. לא בכדי ייחסה לו מסורת

העם קפיצת הדרך מדי ערב שבת לירושלים שם בילה בקדושה את יום השבת וממנה שב אל חי החולין עם צאת השבת. הגאולה והמשיח נתפשו בחזיון רוחו הסוערת, כברוחם של רוב יהודי תימן, כדבר של ממש; 'הלכתא דמשיחא' שלו לא הייתה עניין לימים רחוקים שמי ישור עת בואם, אלא מציאות קרובה בזמן ובמקום.

ואכן בני דורו ובני הדורות שלאחריו חשו, כי שירתו היא המבע הטוב ביותר לחייהם הקשים מחד גיסא, ומאידך – נשאה את הציפיות המשיחיות לעתיד – הגאולה והשיבה לארץ ישראל. את האתוס הלאומי-הרוחני שלו גילם שבזי בדמות האישה בשירתו, שהיא אחת הדמויות השכיחות ביותר בה. מטבע הדברים, דמותה שכיחה בעיקר בשירים המיועדים למסיבות החתונה. אולם, אף שהרקע החברתי לשירים אלו הוא נישואי החתן והכלה הארציים, הרי דמות האישה בשירת שבזי כלולה ממגוון מורכב של דמויות נשיות נוספות, כולן על דרך האלגוריה: התורה, הנפש, כנסת ישראל וארץ ישראל. דמויות נשיות אלו – זו הארצית ואלו האלגוריות – משתלבות זו בזו באופן מופלא והן מתעצבות על פי העושר העצום של כלל המקורות הרעיוניים והספרותיים של עם ישראל לדורותיו: המקרא, ספרות חז"ל, השירה העברית והערבית מימי הביניים – בעיקר שירי החתונה של יהודה הלוי, הפילוסופיה היהודית מימי הביניים – בעיקר זו של הרמב"ם, הקבלה הקדומה ושירת ישראל נג'ארה.

שירי שבזי נתקבלו בקרב יהודי תימן לא רק בשל המבע המשיחי אלא אף משום שטורים רבים בהם הקנו להם רלבנטיות וקונקרטיזם בחיי היומיום. כך בשיר 'אם ננעלו דלתי נדיבים', אחד משיריו הידועים ביותר, שנועד לחתונה, משלב שבזי באופן טבעי את הבקשה לפרנסה בחרוזה המתנה את מצוקות הגלות ואת התקנה לגאולה, תוך כדי התייחסות ברורה לתלות שבין ירידת הגשמים בתימן השחונה לבין פרנסת ישראל בתימן: 'וּמִלְאָה בּוֹרוֹת נְגוּבִים / גְּשָׁמֵי בְּרָכָה יִזְלוּ / וַיִּפְרְנָסָה עֲנֵי וְרֵשׁ (להלן, עמ' 85) ובדומה לכך בשיר 'שור דודי דלות גברתי': 'וּתְמִלָּא בּוֹרוֹת חֲצוּבִים / כִּי חֲחִטָּא גְרָם וְחֲרֵת / עֲלֵינוּ צְרוֹת מְרַבִּים (להלן, עמוד 217).

שירי שבזי נישאו על שפתותיהם של יהודי תימן בעת ששבו לארץ אבותיהם. שירת שבזי האפילה לא רק על כל קודמיו התימנים או הספרדים אלא גם על המשוררים שבאו בעקבותיו, שכן שיריו שהושרו בהתכנסויות החברתיות השונות היו שגורים במידה כזו בפי הכול, עד שבאופן טבעי שימשו מופת לחיקוי מן הבחינות השונות: מטבעות לשון בפתחות ובסיומים, תכנים, משקל, חריזה וכל כיוצא באלו. זה הטעם לכך שכמעט כל דיואן תימני, בכתב יד או בדפוס, מיוחס לשבזי, תוך כדי התעלמות מכל המשוררים שיצירתם נכללה בו. יתרה מזאת, במחצית הראשונה של המאה העשרים חיבר ר' שמואל צ'אהרי, חכם תימני שחי בארץ ישראל, כמאה וחמישים שירים במתכונת שירי שבזי ויוסף בן ישראל וייחסם להם. מעשה החיקוי היה כה מוצלח, עד שאחד החוקרים המובהקים לא חש במעשה הזיוף. על פי כל האמור לעיל אפשר לקבוע, כי שבזי היה הדמות החשובה ביותר בשירה העברית שלאחר הגירוש, כולל ישראל נג'ארה.

על פי מסורת עממית חיבר שבזי חמישה עשר אלף שירים, כמניין הו"ד. וכדבריו בשירו 'אהובי איך יסוד תשאל תחילה': 'מְרַבִּים שְׁאֵלוֹת שְׁלוֹם יְדִידךְ / וְשִׁירֵי לֹא יִכִּילוּן הַנְּיָרוֹת (חפץ חיים, שירים, עמ' ט). לנו ידועים למעלה משמונה מאות וחמישים שירים של המשורר. ייתכן כי סקירת דיואנים כתובי יד רבים המצויים בספריות ציבוריות או פרטיות תגלה שירים חדשים של שבזי שלא תועדו עד כה. על כל פנים נראה כי משוררים מעטים בלבד – אם בכלל – בתולדותיה

הארוכות של הספרות העברית, יכולים להתפאר בהיקף עצום כזה של יצירה. אף יש לציין, שרבים מן השירים ארוכים ביותר, לעתים לא נדירות יותר ממאה וחמישים טורים בשיר אחד.

למרות האהדה העצומה שרחשו יהודי תימן לשבזי וליצירתו, מועט למדי היה מספר שיריו שנדפסו בדיואנים המסורתיים או בקבצים ליטורגיים אחרים, לפי שהמבחר ששימש את הקהילות בתימן היה מצומצם ומיועד להזדמנויות המיוחדות במחזור החיים ובמחזור השנה. כך אירע, שרוב יצירתו השירית נשארה גנוזה בכתבי יד. רק חוקרים חדשים בארץ ישראל החל באברהם נדאף בשנות העשרים למאה העשרים, ואחריו יהודה רצהבי, רצון הלוי ואנוכי, החלו לפרסם רבים משיריו על פי מקורות שבכתבי יד. האוסף הגדול ביותר של שירי שבזי נתגלה בשני דיואנים הכתובים בעצם כתב ידו והכוללים מאה וחמישים וארבעה שירים, שרובם לא נודעו ממקור אחר (סריטובי תשל"ו). בעיקר חשוב אחד מכתבי היד הללו, שבו נכללו שירים מימי צעירותו של המשורר ובהם פרטים ביוגרפיים חשובים אודותיו.

ל העניין הרב שעוררו שיריו בקרב יהודי תימן תעיד העובדה ששניים מחכמי תימן בדורות האחרונים כתבו פירושים לחלק משיריו ומשירי יוסף בן ישראל: ר' יחיא קרח, ראשון החכמים המשכילים, כתב פירוש בשם 'משכיל שיר נגינות' על ה'ינשנ'ד' ופירוש בשם 'משכיל שיר ידידות' על ה'שירות' (חפץ חיים); ואלו בנו עמרם קרח כתב פירוש בשם 'עלמות שיר' (עלמות שיר); שירים בודדים פורשו על ידי ר' שלום אלשיך (טובי תשמ"ב).